HET ONTSTAAN VAN DE BILTSE KLOOSTERS
REACTIE OP HET ARTIKEL VAN ANNE DOEDENS

Ellen Drees

De tijd der stichting deezer abdij [Oostbroek] is met geene juistheid te bepalen; het is echter zeker dat dezelve reeds in 1113 reeds bestond, blijkens eenen brief van Ludolfus, eersten abt van Oostbroek, waarbij hij het Vrouwenklooster oprichtte. Deze passage lezen we in het *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden, merkwaardige bijzonderheden en statistiek van Utrecht.* Het jaar: 1835. Wat Doedens verkondigt, is dus niet nieuw. In het verleden werd steeds naar het jaar 1113 verwezen in relatie tot de Biltse kloosters. Maar, vraagt u zich wellicht af, waarom is er dan door de Historische Kring van De Bilt nooit melding gemaakt van het jaartal 1113 als het stichtingsjaar van De Bilt?

Helaas zijn de Biltenaren, die zich tot in detail met deze kwestie hebben bezig gehouden, inmiddels allen overleden. P.H. Damsté, J.W.H. Meijer en Jan van der Heijden waren beter ingewijd in de vroege geschiedenis van ons dorp dan ik. Desalniettemin zal ik proberen duidelijk te maken waarom het jaar 1113 niet als begindatum van onze lokale geschiedenis is te beschouwen.

Het jaar 1113 als stichtingsjaar van De Bilt

In de oudere literatuur over de Biltse kloosters wordt – op een aantal uitzonderingen na – steeds verwezen naar de oorkonde van Ludolf en het jaar 1113 als stichting voor Vrouwenklooster. De uitzonderingen zijn onder andere het in de inleiding genoemde tijdschrift, De Navorscher uit 1851, de in 1876 gepubliceerde *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming*, Gewin in zijn *De Bilt. Een Utrechtsch dorp in vroeger eeuw* uit 1916 zijn maar enkele voorbeelden. Ook is Damsté in zijn stuk uit 1945-1946 nog dezelfde mening toegedaan als Doedens in zijn artikel in De Biltse Grift van juni 2008. In dezelfde categorie kunnen we de door Doedens in noot 28 genoemde namen als Van Buchel, Van Kalveen en Post plaatsen. Ook zij verwijzen immers naar het document uit 1113.

Het document is dus niet veronachtzaamd, zoals Doedens stelt (p. 39). Integendeel zou ik zeggen. A.J.M. Arts noemt het in zijn proefschrift niet voor niets 'de bekende oorkonde van 1113'. Omstreeks 1968 begint bij J.W.H. Meijer blijkbaar de twijfel te knagen. Uit dat jaar stamt een stuk van hem over Vrouwenklooster waarin hij de verspreide gegevens van het klooster wil pogen bijeen te brengen en de precieze plaats van oprichting proberen te achterhalen. Aanleiding waren rioleringswerken in het Kloosterpark, waarbij van de gelegenheid gebruik werd gemaakt om archeologisch onderzoek te doen. Meijer vond het verdacht dat er, met uitzondering van de 'oorkonde

De aanleg van een nieuwe riolering in de Kloosterlaan (1966), waarbij diverse archeologische vondsten werden gedaan. Tweede van links mr. P.H. Damsté, oud-gemeentesecretaris van De Bilt. (foto Streekarchivariaat Vecht en Venen)

van Ludolf', in de vroegste archiefstukken uit 1122, 1125, 1132 en 1165 niet wordt gerept over Vrouwenklooster. De eerste akte waarbij duidelijk de aanwezigheid van een vrouwenklooster blijkt, is van bisschop Otto en dateert van 1226. In een later, ongedateerd stuk noemt Meijer een eerdere akte uit 1219, waarin abt Nicolaus de 'zusters' een extra bijdrage toekent boven op hun gebruikelijke toelage. Dit tweede stuk van Meijer gaat zeer uitgebreid in op de stichting van Vrouwenklooster en vertelt een ander verhaal dan Doedens.

De beginjaren van het klooster Oostbroek volgens Meijer

Meijers laatste verhaal over Vrouwenklooster telt 27 pagina's. Ik beperk mij hier tot een samenvatting. De volledige tekst is beschikbaar in De Oude School, evenals de transscripties van de genoemde bronnen.

Twee leken-ridders stichten omstreeks 1117 in de moerassen van Oostbroek een klooster. In 1122 krijgen zij van Mathilde, de echtgenote van de keizer van het Heilige Roomse Rijk, de rechten over de grond [het moeras] toegewezen. De bisschop wordt hierbij volledig genegeerd en mag het stuk zelfs niet als getuige ondertekenen. Voor de keizer is Godebald immers niets anders dan een leenheer.

Na het overlijden van de keizer maakt de streng gelovige bisschop van de gelegenheid gebruik om de adellijke lekenleiding van het klooster te vervangen door een geestelijk leider, de abt Ludolf. Dat de akte van de bisschop veel meer details over Oostbroek geeft dan die van Mathilde, is volgens Meijer omdat Godebald de komende abt inleidt in de gang van zaken van het nog jeugdige klooster en bovendien aangeeft wie volgens hem tot het gevolg van de abt mogen behoren. Hij noemt 'bekeerden en broeders van dezelfde kerk' en 'personen die niet tot de kerk behoren'. Blijkens de beschrijving hebben zij een meer verzorgende taak. Alleen de mannen maakten dus deel uit van de kloostergemeenschap. Maar bij de pioniers waren ongetwijfeld ook vrouwen aanwezig. Zij leefden echter als een niet-religieuze vrouwenleefgemeenschap op Oostbroek. Ludolf wil zichzelf laten vergezellen door zijn halfzuster. Maar Oostbroek was door de bekeerde ridders gesticht als mannenklooster. De kloosterlingen, de eerder genoemde bekeerden en broeders, leefden onder de strenge regel van Benedictus. Als er al bij de stichting sprake was geweest van een dubbelklooster, dan had Ludolfs halfzuster zonder probleem kunnen intreden. Aangezien dat niet het geval is, moet

Deze gotische gevelornamenten in de toegang van villa Bezuidenhout aan de Vissersteeg zijn afkomstig van de kapel van Vrouwenklooster. Zij zijn gevonden in een sloot naast de Kloosterlaan en omstreeks 1895 overgebracht naar de Visserssteeg.
(foto Ellen Drees)

Ludolf in 1125 toestemming vragen aan de al in het klooster wonende broeders om zijn zuster te mogen meenemen. Een deel van de inhoud van deze brief van Ludolf is volgens Meijer opgenomen in de zogenaamde akte van 1113.
In 1139 werd tijdens het Tweede Lateraans Concilie bepaald dat alle samenwoning van mannen en vrouwen in of nabij kloosters moest eindigen en ook het gezamenlijke koor-bidden. De vrouwen hadden dus een nieuw onderkomen en een nieuwe kapel nodig. Hoewel 1139 het jaartal is dat Henrica van Erp (1503-1548) noemt, heeft Meijer zijn twijfels of er toen al sprake kon zijn van een vrouwenklooster in het Kloosterpark. De gebeurtenis wordt namelijk niet bevestigd door andere

documenten. Hij acht het mogelijk, dat er bij het overschrijven van het jaartal een vergissing is gemaakt.
Dat de vrouwen in 1165 nog niet als religieuze orde zijn erkend, bewijst volgens Meijer een oorkonde van keizer Frederik I (Barbarossa). De keizer werpt zich in deze oorkonde op als beschermheer van Oostbroek, maar hij noemt daarbij alleen de abt en de broeders. Dat een akte uit 1219 dat wel doet, bewijst volgens Meijer ook niet dat er toen al sprake van een vrouwenklooster was. Abt Nicolaus wist immers niet hoe hij deze groep 'ongeregeld' anders moest betitelen.
Het recalcitrante gedrag van de vrouwen wijt Meijer aan het feit dat de groep zijn wortels vond in de pioniersvrouwen. Omdat zij niet onder het gezag van de abt stonden, waren hun rechten en plichten niet geregeld. Zij konden zich vrijheden veroorloven die de abt tegen de borst stuitten. Om hier een einde aan te maken wendde abt Nicolaus zich in 1231 tot de nieuwe bisschop Wilbrand met het verzoek de tucht in het vrouwenklooster te herstellen en ondergeschikt te maken aan de abt. Hiervoor moest hij echter wel het bewijs hebben, dat de vrouwen al onder zijn heerschappij vielen. Een vervalsing bracht uitkomst en de wensen van de abt werden gehonoreerd. Er werden twee aktes opgemaakt, één waarin werd vastgelegd dat de vrouwen zowel in geestelijke als in wereldlijke zaken vielen onder de abt van Oostbroek en één waarin het vermeende relaas van Ludolf werd opgenomen.
Tot zover Meijer. Het verhaal gaat weliswaar verder over de strijd van de *jofferen*, maar dat is hier niet van belang.

De oorkonde van 1113

Een van de belangrijkste taken van een historicus, is het beoordelen van de betrouwbaarheid van zijn bronnenmateriaal. Van de oorkonde van 1113 is niet het origineel overgeleverd. Het document is dus niet authentiek. Aan de hand van fysieke kenmerken kunnen we niet beoordelen of het document 'echt' is. Fysieke kenmerken zijn b.v. de document- of inktsoort en het type handschrift. Niet alleen moeten de fysieke kenmerken betrouwbaar zijn, maar ook de context (de omgeving/de situatie) waarin de bron tot stand is gekomen, is van groot belang. Een oorkonde kan heel goed uit een bepaald jaar stammen, maar dat wil niet zeggen dat de inhoud dan ook betrouwbaar is. Documenten kunnen met een vooropgesteld doel geschreven zijn, bijvoorbeeld om iemand in een kwaad daglicht te stellen of

om bepaalde (eigendoms)rechten te bevestigen of af te wijzen.
Zoals reeds door Doedens is vermeld, is de oorkonde niet in 1113 geschreven. Hij is als *vidimus* (lett. Wij hebben gezien) opgenomen in een document uit het jaar 1231. Dit is geen ongebruikelijke gang van zaken. De archieven van de Biltse kloosters bevatten diverse documenten waarin een *vidimus* is opgenomen. En heel vaak kunnen zij ook als betrouwbaar gekenmerkt worden, omdat de inhoud door andere documenten wordt bevestigd. Zoals hierboven bij het jaartal 1139 al aangegeven, moet je er bij een *vidimus* op bedacht zijn, dat er bij het overschrijven fouten of verschrijvingen gemaakt kunnen worden.
Zowel Doedens als Huyghebaert erkennen dat het document anachronismen bevat afkomstig van latere toevoegingen. Hier kom ik straks nog op terug.

De argumentatie van Doedens
Het verhaal dat Doedens schetst over de stichting en beginjaren van het klooster Oostbroek lijkt heel aannemelijk, maar is in feite niets anders dan een hypothese. Zoals hij zelf concludeert zijn de gegevens over de oudste geschiedenis van De Bilt spaarzaam.

Dat de stichters van het St. Laurensklooster zich zonder toestemming in de wildernis van Oostbroek hebben teruggetrokken, is inderdaad niet erg waarschijnlijk, maar of het gerechtvaardigd is om te spreken van rechten (p. 35), vind ik moeilijk te geloven. Zou Ludolf niet een verwijzing in de oorkonde hebben opgenomen naar die officieuze leen (zo door Doedens genoemd op p. 42)? Ludolf zegt immers: „De geordende gang van zaken en de tradities van onze kloostergemeenschap mogen later niet onzeker worden of in de loop der tijd vergeten" (Doedens, p. 44). Waarom beperkt hij zich in het document dan tot de vrouwengemeenschap? Waarom schrijft hij ook niet over andere tradities? Doedens verklaring roept bij mij alleen maar meer vragen op, dan dat hij beantwoordt.

Doedens zegt dat Oppermann meende, dat de akte uit 1321 een vervalsing was en hij daarom stelt dat de meest voor de hand liggende veronderstelling dan wel was om de *vidimus* van 1113 ook maar als vals te veronderstellen (p. 40). Doedens geeft een onjuiste voorstelling van zaken. Oppermanns bezwaren zijn juist gericht tegen de *vidimus*, niet alleen omdat hij in tegenspraak is met de andere oudste documenten die eerder ter sprake zijn gekomen,

Schedel afkomstig van het kerkhof van het Vrouwenklooster, gevonden bij werkzaamheden nabij het KNMI ca. 1975. (foto Historische Kring D'Oude School)

maar ook omdat hij concludeert dat er anachronismen in de tekst staan. Hij noemt bijvoorbeeld de term *anno gratie,* die pas vanaf 1160 gebruikt wordt, in de Noordelijke Nederlanden pas in de dertiende eeuw. (Door Doedens niet onderstreept als zijnde verdacht.)

Over de oorkonde waarin de *vidimus* uit 1113 is opgenomen (door Oppermann 'Brom 825' genoemd) zegt hij letterlijk: „[..] und Brom 285 somit unbedingt echt is [..]" en ondanks wat onvolkomenheden „[..] gegen die Echtheid van Brom 285 auch nicht ins Gewicht fallen [..]" .

Doedens baseert zich in zijn oordeel sterk op Huyghebaert (p. 40). Ook hier heb ik weer de nodige vraagtekens bij. Want noemt Huyghebaert de *vidimus* niet ook een vervalsing met

zijn opmerking, dat het oorspronkelijke stuk van Ludolf verdwenen is in het werk van een vervalser?
Bovendien is er nog een punt dat mij bevreemdt. Huyghebaert zegt in zijn relaas dat Ludolf in 1125 vertrok naar Oostbroek en dat Godebald de monniken van Oostbroek een abt gaf. Hij verwijst hierbij naar de akte van Godebald uit 1125. De datering wijdt hij aan een verschrijving. In plaats van LCXIII zou er bijvoorbeeld LCXLII gestaan kunnen hebben. Desondanks houdt Doedens vast aan 1113.

Slotopmerking

Ik heb u hier proberen duidelijk te maken dat er geen redenen zijn om 1113 als stichtingsjaar van De Bilt te nemen. Allereerst zijn er geen eigentijdse of latere bronnen die de akte van 1113 bevestigen. Dat er gebruik is gemaakt van een ander document, dat als basis heeft gediend om een vervalsing te creëren, lijkt heel plausibel. Maar welk document dat geweest is, daar kunnen wij alleen maar naar gissen. Meijer denkt aan een brief waarin Ludolf verzoekt zijn halfzuster mee te mogen nemen. Huyghebaert aan een geschrift over Oostbroek dat hij heeft geschreven op zijn oude dag, zoals hij dat al eerder had gedaan over het klooster waaraan hij verbonden was voor hij naar Oostbroek kwam.

Het argument van Doedens dat het jaartal ook buiten de oorkonde voorkomt (Doedens p. 44) snijdt geen hout. Iedere verwijzing naar het jaartal 1113 is direct of indirect gekoppeld aan de *vidimus* van 1113.

Niet onbelangrijk is tevens dat, mocht er al een oorkonde uit 1113 geweest zijn, vaststaat dat er met de oorspronkelijke tekst van het document gerommeld is. Daarover bestaan zowel bij Doedens als bij Huyghebaert geen twijfels. Doedens meent met grote zekerheid de toevoegingen te kunnen identificeren. De rest zou 'echt' zijn. Ik heb u laten zien, dat er vele bedenkingen tegen het document zijn. Niet alleen de door Doedens onderstreepte anachronismen, maar ook de datering maken het stuk uiterst dubieus. Te dubieus mijns inziens om hier het negenhonderd jarig bestaan van De Bilt in 2013 aan op te hangen, zoals Doedens graag wil. Voordat ook maar serieus aan zo'n evenement gedacht wordt, lijkt het me verstandiger om het document eerst te laten onderzoeken door een eigentijdse deskundige op het gebied van de oorkondenleer.

Fragmenten uit de hiervoor vermelde bronnen:

1125, (tussen januari 6 en september 24). Schenking door bisschop Godebald van het Oostbroek en het aangrenzende veen en regeling van de vrije abtsverkiezing. Afschrift van een vidimus van 25 juli 1346.
dat hij [de abt] onder zijn gevolg wel bekeerden, en broeders van dezelfde kerk mag hebben, en dat hij personen onder zijn gevolg mag hebben die niet tot de kerk behoren, maar passen bij de plaats, de tijd, de gewoonte van het klooster, en de gelegenheid van de zaken, deels om de plicht van naastenliefde, en de gunst van de gastvrijheid uit te dragen naar de nooddruftigen, deels om zorg te dragen voor de belangen van zijn kerk, en de dingen met betrekking tot zijn broeders.
Het Utrechts Archief, toegang 85-2 (S.Laurensabdij), inv.nr.12 (cartularium), fol.1^{r-v}; transscriptie Oude School S. Laurensabdij 012 folio 1^{r}-1^{v} Vertaling Hellen Bosman, Arnhem.

1132, mei 29. Bisschop Andreas van Cuyk verklaart, dat de burgers van Stavoren de kerk van St. Odulf bevrijd hebben van alle invloed van leken en haar hare bezittingen vrij hebben teruggegeven. Hij sticht er een abdij. Ludolfus, abt van de St. Laurentius in het moeras, treedt op als getuige.
Ik, Andreas, door Gods genade bisschop van Utrecht, maak bekend aan alle gelovigen, de toekomstige zowel als de huidige, dat de burgers van Stavoren, geïnspireerd door het goddelijk mededogen, de kerk van de St. Odulf, die zich lange tijd in lekenhand bevond, alsmede enkele [land]goederen van diezelfde kerk, die door onze voorgangers als weldaad aan leken waren overgedragen, door hun inspanning en hun goede daden onafhankelijk gemaakt hebben van alle lekenzeggenschap; en eveneens hebben zij de kerk, vrijgemaakt van lekeninvloed, en de erbij behorende [land]goederen, die bezit van leken waren, vrij en geheel onafhankelijk teruggegeven aan de dienst van God.
Rijksarchief Utrecht: archief St.Pieter, inv.nr. 935. Overgenomen uit Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, nr. 338; Oude School Bronnen Algemeen, nr. 11320529.01.

1165, november 25. Vidimus uit 1346 van een oorkonde waarin keizer Frederik I (Barbarossa) de abdij Oostbroek met al haar bezittingen en privilegiën in zijn bescherming neemt.
[..] het oude Oostbroek, voor godsdienstige uitoefening gesticht door de alleredelste keizerin Machtilde en de heer, keizer Hendrik V, oom van

onze vader, [..] en die zowel door henzelf als door de eerbiedwaardige Godebald, hoogste priester van Utrecht, op lofwaardige wijze gebouwd is, met alle roerende en onroerende goederen en bezittingen welke de bovengenoemde stichters voor diezelfde plaats hebben bijeengebracht, [..] onder onze keizerlijke bescherming hebben gesteld, en eveneens abt Remigius zelf en zijn opvolgers, die er in de huidige tijd zijn geweest, en alle broeders die God en de heilige Maria en de gelukzalige Laurentius op deze plaats [..] en wat genoemde broeders nu in eigendom hebben [..].

Het Utrechts Archief, toegang 85-2 (S. Laurensabdij), inv.nr. 12 (cartularium), folio 2r-2v + inv.nr. 11 (cartularium), folio 2r-2v; transscriptie Oude School S. Laurensabdij 012 folio 2r. Vertaling Hans van Lent, Zeist, 1995.

1219. Akte, waarbij Nicolaus, abt van de St. Laurensabdij van Oostbroek, ten behoeve van zieke 'zusters' boven hun vaste jaarinkomen de inkomsten schenkt uit div. landen.

[..]communi consilio tradidi sororibus nostris ad usus infirmarum super statutam annonam quosdam reditus

Het Utrechts Archief, toegang 1005-4 (Vrouwenklooster), inv.nr. 36. Overgenomen Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, nr. 670; transscriptie Oude School Vrouwenklooster, nr. 36. Niet vertaald.

1226, augustus 14. Aanstelling door bisschop Otto II van Lippe van een proost over het Vrouwenklooster.

Vrije tekst van Meijer uit *Recalcitrante verhalen in het Vrouwenklooster te De Bilt. Een bundel verhalende aantekeningen van 1122 – 1583, p. 10*:

De abt had als zijn vertegenwoordiger in het Vrouwenhuis een procurator-proost-rentmeester aangesteld, die zich schijnbaar bij de vrouwen niet al te netjes gedroeg. De bisschop bepaalde dat de abt hen een betere proost moest toewijzen die zich waardiger wist te gedragen. Drie vrouwen zouden aangewezen worden om hem bij het bestuur ter zijde te staan. Maandelijks zou, in tegenwoordigheid van de deken Gisselbert van St. Jan, door de proost rekening en verantwoording worden overgelegd van de huishouding der vrouwen. Alle goederen van de gemeenschap zouden door de proost en de drie vrouwen bestuurd worden, waarbij éénderde deel van de inkomsten voor hen bestemd werd. De proost en de bij de vrouwen dienstdoende broeders zouden door de abt gekleed worden. De kleding van een overleden vrouw kon door de anderen gebruikt worden.

Het Utrechts Archief, toegang 85-2 (S.Laurensabdij), inv.nr.12 (cartularium), fol.4v; transscriptie Oude School S.Laurensabdij 012 folio 4v. Niet vertaald.

1231, september 7. Bisschop Wilbrand van Paderborn bepaalt, met intrekking van een vroegere beschikking, dat het Vrouwenklooster van Oostbroek in het geestelijke en wereldlijke moet bestuurd worden door de abt van Oostbroek.
Echter, aangezien na twee jaar en meer sinds die verordening genoemde kerk der nonnen niet herrezen (opgestaan) is en nog meer naar het wereldlijke is afgegleden, en zich heeft losgemaakt van de kloosterdiscipline, hebben wij, na hun privileges goed bekeken te hebben en overwegende dat genoemde kerk der nonnen zonder bestuur van die abt en van het convent niet kan voortbestaan, op raad der vooraanstaanden in onze kerk ingetrokken wat wij bij haar (de nonnen) met betrekking tot het aanstellen van een voogd gedaan hadden, en daarbij herstellen wij de abt en het convent weer geheel in hun recht, wat zij bij de verordening van de kerk der nonnen vrij gehad hebben, vóór de door ons gedane verordening, en wij hebben bepaald dat de nonnen, zolang zij op het grondgebied van de oorspronkelijke moederkerk, dat wil zeggen van de monniken van Oostbroek, zullen blijven, zij onderworpen zijn aan d(i)e abt en dat (het) convent zowel in geestelijke als in wereldlijke zaken, en dat zij volgens de vroeger geldende gewoonte voor die nonnen moeten zorgen.
Het Utrechts Archief, toegang 85-2 (S.Laurensabdij), inv.nr. 12 (cartularium), fol. 3^{r-v}; transscriptie Oude School S.Laurensabdij 012 3r-3v.

1511-1560. Register van inkomsten en uitgaven betreffende processen over De Vuursche en werkzaamheden aan de abdijgebouwen.
{folio 44 recto}
In't jaer ons Here[n] doe me[n] screeff duse[n]t hondert en[de] XXXIX doe wass dat co[n]ve[n]t van Vrouwe[n]cloester ghety[m]mert en[de] doe worden die joffere[n] hier in't cloester geset, en[de] doe waere[n] hier twe kercktoer[n]nen.
Het Utrechts Archief, toegang 1005-4 (Vrouwenklooster), inv.nr. 250; transscriptie Oude School Vrouwenklooster 250